

УДК 378.1:37.01

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Миценко Д.В., к. пед. н.,
завідувач кафедри гуманітарних та фундаментальних дисциплін
Житомирська філія Київського інституту бізнесу та технологій

У статті розглянута проблема формування професійної компетентності майбутніх фахівців в умовах вищого навчального закладу. Висвітлений зміст основних етапів розвитку компетентнісного підходу у світовій та вітчизняній освіті. Розглянуті наукові розвідки науковців, які можна вважати підґрунтям розвитку компетентнісного підходу на вітчизняному освітньому просторі. Здійснений аналіз розуміння основних дефініцій компетентнісно орієнтованої освіти («компетентність», «компетенція», «ключові компетентності») у сучасній педагогічній науці.

Ключові слова: компетентнісний підхід, професійна компетентність, компетенція, ключові компетентності.

В статье рассмотрена проблема формирования профессиональной компетентности будущих специалистов в условиях высшего учебного заведения. Раскрыто содержание основных этапов развития компетентностного подхода в мировом и отечественном образовании. Рассмотрены научные изыскания ученых, которые можно считать фундаментом развития компетентностного подхода на отечественном образовательном пространстве. Осуществлен анализ понимания основных дефиниций компетентностно ориентированного образования («компетентность», «компетенция», «ключевые компетентности») в современной педагогической науке.

Ключевые слова: компетентностный подход, профессиональная компетентность, компетенция, ключевые компетентности.

Mytsenko D.V. THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE SPECIALISTS AS A PEDAGOGICAL PROBLEM

The article considers the problem of formation professional competence of future specialists in the higher educational institutions. The article reveals the content of the main stages in the development of competency-based approach in international and domestic education. The scientists' scientific findings were examined, after what they can be considered as the foundation of the development of competence-based approach in the education in Ukraine. The analysis of the understanding of the basic definitions of competence-based education ("competency", "competence", "key competencies") in modern pedagogical science.

Key words: competence approach, professional competence, competency, key competencies.

Постановка проблеми. Європейський вектор розвитку вітчизняної освітньої сфери, підвищення рівня конкурентної боротьби на ринку праці обумовлюють нові критерії оцінки професійної підготовки фахівців. Як дієвий механізм підвищення якості вищої освіти, її відповідності вимогам сучасності дослідники розглядають компетентнісний підхід. При цьому інтегративним показником якості професійної підготовки фахівця є не сума отриманих знань, навичок та вмій (за кваліфікаційною моделлю), а професійна компетентність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування професійної компетентності майбутніх фахівців висвітлювалась в низці праць вітчизняних та зарубіжних дослідників. Теоретико-методологічні засади компетентнісного підходу досліджувались у роботах І.Д. Бежа, Н.М. Бібік, О.А. Дубасенюк, І.О. Зимньої, О.І. Пометун, Дж. Равена, О.Я. Савченко, А.В. Хуторського.

Особливості застосування компетентнісного підходу в середній школі досліджували І.П. Гудзик, І.А. Гурняк, І.М. Зіненко, З.П. Плохий, О.Л. Пишко, І.В. Родигіна, О.С. Трифонова, В.І. Шуляр.

Різні складові компетентності досліджували Л.Я. Барінова, О.В. Полуніна (психологічну), Ю.Д. Бойчук (інклюзивну), Л.Я. Бірюк, В.О. Киричук, Г.В. Попова, Є.М. Проворова (комунікативну), Р.П. Вдовиченко, Л.В. Васильченко (управлінську), Н.А. Глузман (методико-математичну), О.І. Гура (психолого-педагогічну), О.І. Гуренко (етнокультурну), Н.О. Давидова (правову), О.І. Жорнова (методичну), Л.Б. Лук'янова, О.В. Гуренкова (екологічну), Г.І. Матукова (підприємницьку), Р.А. Савченко (музично-педагогічну), Л.Л. Смірнова (соціокультурну), О.М. Ткаченко (етнопедагогічну), Л.Л. Хоруза (етичну).

Проблемі формування професійної компетентності фахівців різних спеціальностей присвячені дисертаційні дослідження

В.С. Локшина (менеджера соціокультурної сфери), В.Г. Моторіної (вчителя математики), Л.В. Отрощенко (викладача ВНЗ економічного профілю), О.В. Тімець (вчителя географії), Г.Х. Яворської (дільничного міліціонера).

Проблеми реалізації компетентнісного підходу в навчально-виховному процесі розглядали М.В. Бедевельська, О.В. Данилова, В.Я. Желязков, Н.С. Калашник, В.А. Карпюк, С.О. Касярум, Г.В. Кашкар'єв, М.В. Мальчик, Г.Д. Малик, О.В. Наконечна, О.В. Овчарук, І.В. П'янковська, С.А. Раков, Г.С. Сазоненко, Л.В. Черній, О.В. Шавальова, О.А. Швець, С.В. Штангей.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в тому, щоб розглянути особливості та етапи розвитку компетентнісно орієнтованої освіти, здійснити аналіз термінологічної бази компетентнісного підходу.

Виклад основного матеріалу дослідження. На думку російського дослідника І.О. Зимньої, зародження компетентнісно орієнтованої освіти ("competence-based education") відбулось в США в 70-х роках ХХ сторіччя. Одним із батьків компетентнісного підходу можна вважати відомого американського лінгвіста Ноама Хомського, який оперував терміном «лінгвістична компетентність». В ті ж роки Д. Хайс ввів в обіг термін «комунікативна компетентність». І.О. Зимня відзначає, що період 1960–1970 років є першим етапом становлення компетентнісно орієнтованої, освіти під час якого була введена в наукову термінологічну базу дефініція «компетенція», створені передумови до розмежування понять «компетенція» та «компетентність» [7].

На другому етапі (1970–1990 роки) відбувалось застосування категорій компетенція та компетентність в процесі навчання іноземним мовам, ефективному спілкуванню, управлінню та менеджменту. У 1984 році була опублікована праця британця Дж. Равена «Компетентність в сучасному суспільстві», в якій він робить висновок, що саме компетентності є умовою досягнення успіху в будь-якій професії. Науковцем досліджувалася «природа компетентності», визначались найбільш затребувані компетенції, підкреслювалася роль мотивації та необхідність створення «розвиваючого середовища» для формування та розвитку компетентності. Також на думку Дж. Равена компетентність складається з багатьох компонентів, деякі з яких належать до когнітивної а інші до емоційної сфери, ці компоненти можуть взаємозамінювати одне одного як складові ефективної діяльності [7, с. 14].

На третьому етапі утвердження компетентнісного підходу (1990–2001 роки) відбувається активне використання терміна «компетентність» в освіті. Починаються впровадження теоретичних напрацювань у сфері компетентнісного підходу до площини педагогічної практики. З цього моменту компетентнісний підхід на пострадянському просторі, в Україні зокрема, активно поширюється, чому сприяє приєднання нашої держави до Болонського процесу. У 1996 році з'являється термін «ключові компетенції» ("key competencies"), які повинні здобувати студенти як для успішної роботи, так і для подальшого навчання. Формування таких компетентностей визнається в Раді Європи як вкрай важливе, оскільки має сприяти збереженню відкритого демократичного суспільства, мультикультуралізму, економічним змінам, відповідати новим вимогам на ринку праці тощо. В 1996 році визначаються в доповіді В. Хутхамера та схвалюються Радою Європи як ключові п'ять компетентностей, що мають бути сформовані в молодих європейців:

- політичні й соціальні компетентності (брати на себе відповідальність, розв'язувати конфлікти ненасильницьким шляхом, брати участь у прийнятті групових рішень тощо);
- міжкультурні компетентності, які полягають у спроможності приймати різницю, поважати та співіснувати з представниками інших культур;
- компетентності усної та письмової комунікації, володіння понад однією мовою;
- компетентності в сфері інформаційних технологій, здатність до критичного аналізу інформації, що поширюється в ЗМІ та рекламі;
- компетентності в сфері безперервної освіти – здатність вчитися та вдосконалюватися протягом всього життя [22].

Таким чином, період кінця ХХ – початку ХХІ століть характеризується зміною освітньої парадигми, переходом від концепції навчання, орієнтованої на здобуття ЗУН (знання, уміння та навички) до освіти, метою якої є формування певного кола компетентностей.

Слушно погодитись з думкою науковців (А.О. Вербицький, І.О. Зимня, О.Г. Ларіонова), які вважають появу та широке розповсюдження компетентнісного підходу обумовленим впливом низки об'єктивних соціальних, економічних та політичних факторів. Індустріальне суспільство минулого потребувало великої кількості фахівців з певним набором професійних знань та вмінь. Традиційні освітні системи досить ефективно виконували відповідне завдан-

ня, проте перехід до інформаційного (постіндустріального) суспільства, наслідки науково-технічної революції стали причиною появи нових стандартів підготовки фахівців. Зменшився обсяг суто виконавської діяльності на користь творчій складовій професійної діяльності. Щороку відбувається оновлення приблизно 20% професійних знань, що вимагає постійного професійного самовдосконалення та самоосвіти. Суцільне поширення комп'ютерних технологій та інтернет-технологій знецінило вартість «енциклопедичних» знань та запам'ятовування великих обсягів інформації. Важливішим є здатність творчо застосувати ці знання, аналізувати й опрацьовувати інформацію. Також розвитку інформаційного підходу сприяють процеси глобалізації та інтеграції світової економіки; обумовлена Болонським процесом необхідність гармонізації освітніх систем європейських країн; широта можливостей та змісту поняття «компетентнісний підхід» тощо [2; 7].

Аналіз педагогічних досліджень дає нам підстави дійти висновку, що компетентнісний підхід не можна вважати абсолютно новою педагогічною концепцією.

Розглянуті вище об'єктивні фактори, що спричинили виникнення та розвиток компетентнісно орієнтованої освіти, формувались поступово. Ще до остаточного оформлення компетентнісної концепції провідні науковці намагались внести певні корективи в процес професійної підготовки фахівців з метою її зміни відповідно до сучасних вимог. Так, згідно зі здійсненими ще у 80-х роках ХХ сторіччя дослідженнями з проблеми теорії та змісту освіти (І.Я. Лернер, В.В. Краєвський, М.М. Скаткін та ін.) зміст підготовки фахівця має включати чотири основні компоненти: систему знань, систему вмінь та навичок, досвід творчої діяльності та емоційно-вольового ставлення [6; 10; 17].

Таким чином, у межах традиційної освітньої моделі наголошувалось на необхідності збагачення її змісту такими елементами, як досвід діяльності, професійна мотивація, ціннісне ставлення до професії, здатність творчо розв'язувати професійні задачі – все те, що сьогодні визнається необхідними складовими професійної компетентності фахівця.

На нашу думку, сучасне розуміння терміна «компетентність» можна співвіднести з поняттям «професійна готовність», проблема формування якої активно розроблялась в радянській та вітчизняній педагогіці наприкінці минулого сторіччя. Професійна готовність розглядалась дослідниками, зокрема, як певна спрямованість особисто-

сті, яка передбачає сформованість потреб, переконань, поглядів, ставлень, мотивів, почуттів, вольових інтелектуальних якостей, знань, умінь, установок. Формування професійної готовності має відбуватись під час здобування освіти й виховання в навчальному закладі. Професійна готовність є результатом всебічного розвитку особистості з урахуванням професійних вимог, а також важливою й необхідною передумовою ефективної діяльності [9].

На думку Л.О. Кандибовича [3], до структури професійної готовності входять такі елементи:

- мотиваційний (позитивне ставлення та інтерес до професії);
 - орієнтаційний (уявлення про особливості, умови та вимоги, що пред'являє професія до особистості);
 - операційний (володіння необхідними знаннями, уміннями, навичками, способами та прийомами професійної діяльності);
 - вольовий (вміння контролювати себе під час виконання професійних обов'язків);
 - оціночний (самооцінка власної професійної підготовки та її відповідності зразкам).
- На думку дослідника, саме високий рівень розвитку цих компонентів є показником професійної готовності фахівця до праці.

На нашу думку, певні паралелі можна провести між сучасним розумінням поняття «компетентності» та дефініціями «вміння» та «професійні вміння». Дослідження сутності та змісту поняття «вміння», співвідношення та взаємозв'язок між знаннями, вміннями та навичками завжди викликали великий науковий інтерес дослідників. При цьому в психолого-педагогічних дослідженнях викристалізувались три основні підходи до формулювання поняття «вміння». Так, ряд науковців розуміє вміння як певні дії (А.М. Алексюк, М.Д. Ярмаченко та ін.). Іншим є підхід, за яким вміння розглядається як спосіб виконання дії (Ф.Н. Гоноболін, В.А. Крутецький, О.Я. Савченко).

Проте найбільш поширеним є підхід, представники якого розглядають вміння як своєрідну «потенційну готовність» до виконання певної діяльності. А.В. Петровський вважав вміння здатністю виконувати складні комплексні дії або готовністю до виконання складних комплексних дій на основі засвоених знань, навичок та практичного досвіду [13]. Погоджуючись з цим визначенням, В.О. Онищук також писав, що вміння є готовністю до прийняття рішень та їх реалізації в мінливих умовах. Дослідник включає до структури вмінь знання основ дії, способів виконання дії, їх змісту та послідовності; призначення необхідного обладнання та навички поведіння з ним;

практичний досвід виконання аналогічних дій; елементи творчості (знаходження оригінальних способів виконання дій) [5].

За визначенням С.У. Гончаренка, уміння – це «здатність належно виконувати певні дії, заснована на доцільному використанні людиною набутих знань і навичок» [4, с. 338]. О.М. Степанов визначає уміння як готовність успішно досягати свідомо поставленої мети діяльності [16]. На думку М.М. Фіцули, уміння є здатністю виконувати певні дії на належному рівні, що ґрунтується на доцільному використанні знань та навичок [18].

Б.Ф. Ломов вважав уміння складним психічним утворенням, що свідчить про готовність людини до самостійного вирішення поставлених перед нею завдань. Уміння, згідно з Б.Ф. Ломовим, містить в собі такі компоненти, як система навичок, що належать до певного виду діяльності, та система знань. Сама по собі система навичок не може забезпечити можливість самостійно виконувати певну роботу. Для цього необхідно оволодіти системою знань. «Вміла дія – це завжди дія зі знанням діла». При цьому дослідник має на увазі не тільки знання про те, як виконати ту чи іншу дію, але і знання особливостей певного процесу, законів та правил, що визначають цей процес. Таким чином, основою формування уміння є широке коло знань стосовно процесу праці, її умов та знарядь [12, с. 271].

Одним з науковців, які найбільш глибоко досліджували проблему умінь, є Є.О. Мілерян. Він визначає у своїх роботах уміння як «засновану на знаннях та навичках здатність людини успішно досягати свідомо поставленої мети діяльності в мінливих умовах протікання» [12, с. 36].

В.В. Ягупов називає умінням здатність робити що-небудь, зумовлену набутих знанням та досвідом [21].

Отже, представники такого підходу розглядають уміння як готовність (здатність, спроможність тощо) до виконання певних дій або діяльності (Є.І. Бойко, С.У. Гончаренко, Н.В. Кузьміна, Б.Ф. Ломов, Є.О. Мілерян, В.О. Онищук, А.В. Петровський, К.К. Платонов, В.В. Ягупов та ін.). На нашу думку, таке визначення найточніше відображає природу та особливості уміння як складного психофізіологічного утворення. Процес формування вмінь взаємопов'язаний з сенсорною, інтелектуальною, мотиваційною, вольовою та емоційною сферами особистості; її спрямованістю, знаннями, особистим досвідом та здатністю до творчості. Уміння сприяє вихованню особистісних якостей, що є необхідними в конкретному виді діяльності та є їх синтезом, воно

передбачає і наявність психологічної готовності до умілої діяльності, що має бути сформованою в процесі набуття вмінь.

Таке розуміння умінь, зокрема професійних, багато в чому перетинається з сучасним тлумаченням терміна «компетентність». Так, за визначенням І.О. Зимньої, компетентність – це заснована на знаннях, особистісно обумовлена професійна життєдіяльність людини [7].

Термін «компетентність» інтегрує в собі знання, уміння, навички, якості особистості та ставлення до діяльності. Таке розуміння результату освіти в цілому є схожим на погляди науковців, які досліджували проблематику формування професійної готовності (М.І. Дьяченко, Л.О. Кандилович, Н.В. Кузьміна) та умінь (Є.І. Бойко, О.А. Дубасенюк, Н.В. Кузьміна, Б.Ф. Ломов, Є.О. Мілерян, В.О. Онищук, К.К. Платонов). В той же час, на нашу думку, поняття «компетентність» є більш ширшим, порівняно з тлумаченнями дефініцій «професійна готовність» чи «професійні вміня». В цілому подібна схожість поглядів науковців на те, що саме має ставитись за мету навчання (попри певну термінологічну неузгодженість), свідчить про те, що компетентнісний підхід на теренах України має свою історію та передумови. Проблеми, які має вирішити компетентнісний підхід, досліджувались ще до того, як сам термін «компетентність» став поширеним у вітчизняному освітянському колі. В тому, що наша наука рухалась в паралельному напрямі, але не разом зі світовою, певну роль зіграли ідеологічні причини, які обмежували наукові контакти, особливо в сфері гуманітарних наук. Позначився і мовний бар'єр, оскільки, на відміну від понять «готовність» або «вміння», термін «компетентність» має іноземне походження. Проте наявність вітчизняних напрацювань та досвіду в цій сфері робить процес впровадження компетентнісно орієнтованого навчання більш стрімким, безболісним та зрозумілим для освітянського загалу. У свою чергу, компетентнісний підхід надав можливість узагальнити й модернізувати напрацювання вітчизняних науковців на основі найсучаснішого світового досвіду.

Проте попри широке розповсюдження компетентнісно орієнтованого навчання в українській освітній галузі, на основі аналізу педагогічних досліджень проблеми ми дійшли висновку про існування певної неоднорідності тлумачення науковцями основних категорій компетентнісного підходу. Зокрема, це стосується проблем класифікації компетентностей, визначення ключових компетентностей, співвідношення термінів «компетентність» та «компе-

тенція», а іноді самого розуміння терміна «компетентність».

На відміну від науковців, які синонімічно використовують терміни «компетенція» та «компетентність», російський педагог А.В. Хуторський вважає їх такими, що співвідносяться як загальне та індивідуальне. На думку науковця, *компетенція* – це визначена наперед соціальна вимога до професійної підготовки фахівця, необхідна для його ефективної діяльності в певній сфері. Компетентністю є володіння певною компетенцією, яке включає ставлення людини до неї і до діяльності. *Компетентність* – це сформована особистісна якість фахівця та певний досвід відповідної діяльності [20]. Схоже розуміння демонструє О.В. Харитонova, яка визначає компетенцію як параметр соціальної ролі, що в особистісному плані виявляється як компетентність. Також компетенція розглядається як здатність знайти процедуру, яка підходить до вирішення проблеми [19]. На думку А.О. Вербицького та О.Г. Ларіонової, основою для розмежування понять «компетенція» / «компетентність» має бути «об'єктивність та суб'єктивність умов, які визначають якість професійної діяльності» [2, с. 107]. Об'єктивні умови при цьому вважаються *компетенціями* та розглядаються як сфери діяльності, права та обов'язки спеціаліста і є визначеними у відповідних керівних документах. *Компетентції* виступають як суб'єктивні умови і є сформованою системою ставлень і установок людини до навколишнього світу, самого себе, професійна мотивація та якості особистості, знання, уміння, навички тощо [2].

На думку І.О. Зимньої, *компетенції* – це внутрішні, потенційні новоутворення (такі як знання, уявлення, цінності), що виявляються в *компетентностях* людини як в актуальних діяльнісних проявах [7].

На основі здійсненого аналізу наукових досліджень можна констатувати, що більшість російських дослідників схильна термінологічно розділяти поняття «компетенція» / «компетентність», хоча й по-різному визначати підстави для такого розмежування.

З точки зору вітчизняних дослідників та членів національної команди експертів з реформування вищої освіти України, компетентність – це «динамічне поєднання знань, розуміння, навичок, умінь і здатностей» [15, с. 8].

На думку О.І. Пометун, під терміном «компетентність» слід розуміти спеціально організовані набори знань, умінь, навичок і ставлень, що набуваються в процесі навчання [8]. Прийнятий у 2014 році Закон Укра-

їни «Про вищу освіту» законодавчо закріплює компетентність як результат навчання та містить таке визначення: «компетентність – динамічна комбінація знань, вмінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, яка визначає здатність особи успішно здійснювати професійну та подальшу навчальну діяльність» [1].

Отже, констатуємо, що розуміння поняття «компетентність» у вітчизняній педагогічній думці в цілому не дуже розходиться з підходом російських колег. Проте, на відміну від останніх, більшість українських науковців (О.В. Глузман, В.М. Захарченко, В.І. Луговий, О.В. Овчарук, Л.І. Парашенко, О.І. Пометун, Ю.М. Рашкевич, О.Я. Савченко, Ж.В. Таланова, В.В. Химинець, О.В. Часнікова та ін.) оперує терміном «компетентність», не розмежовуючи його з «компетенцією». При цьому навіть при цитуванні праць російських науковців, які оперують терміном «компетенція», остання часто свідомо перекладається як «компетентність». Природно, що це обумовило пошук і визначення ключових «компетентностей» а не «компетенцій» у вітчизняній науці. Характерно, що в Законі України «Про вищу освіту» саме «компетентність» визначається як очікуваний результат навчання, а термін «компетенція» в цьому контексті не використовується [1].

Слід відзначити, що деякі вітчизняні дослідники вважають за потрібне виокремлювати компетенції та компетентності як окремі поняття (С.В. Бас, М.С. Головань, М.Ю. Кадемія, С.О. Каплун, М.А. Леонтьян, І.М. Матійків, І.А. Філімонова), але подібне розуміння, на нашу думку не відповідає загальній тенденції.

Висновки з проведеного дослідження. Компетентнісний підхід у вітчизняній освіті розглядається як головна концептуальна основа підготовки фахівців. Компетентнісно орієнтована освіта в Україні має фундамент і передісторію, якими виступають наукові розробки, спрямовані на вдосконалення пануючої на той момент освітньої парадигми, зорієнтованої на здобуття знань, умінь та навичок. Існує певна строкатість думок щодо понятійного апарату компетентнісного підходу, зокрема деякі дослідники схильні поділяти терміни «компетентність» та «компетенція» й надавати їм різного змісту. Попри це, домінуючим у вітчизняній науці є розуміння, згідно з яким поняття «компетентність» та «компетенція» не розмежовуються, а компетентність (та її різновиди) розглядається як очікуваний результат навчання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про вищу освіту: Закон України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/page>.
2. Вербицкий А.А. Личностный и компетентностный подходы в образовании: проблемы интеграции / А. А. Вербицкий, О. Г. Ларионова. – М.: Логос, 2009. – 336 с.
3. Военно-психологический словарь-справочник / [Л.А. Кандыбович, С.Л. Кандыбович, А.Г. Караяни, И.В. Сыромятников]; под общ. ред. Ю.П. Зинченко. – М.: ИД Куприянова, 2010. – 592 с.
4. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
5. Дидактика современной школы / [Б.С. Кобзарь, Г.Ф. Кумарина, Ю.А. Кусий]; под ред. В.А. Онищука. – К.: Рад. шк., 1987. – 351 с.
6. Дидактика средней школы / [В.В. Краевский, И.Я. Лернер, М.Н. Скаткин, Н.М. Шахмаев]; под ред. М.Н. Скаткина. – М.: Просвещение, 1982. – 319 с.
7. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании / И.А. Зимняя. – М.: ИЦПКПС, 2004. – 42 с.
8. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / [Н.М. Бібік, Л.С. Ващенко, О.І. Локшина, О.В. Овчарук та ін.]; під заг. ред. О.В. Овчарук. – К.: К.І.С., 2004. – 112 с.
9. Кубицький С.О. Система оцінювання готовності майбутніх офіцерів до професійної діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / С.О. Кубицький; Центр ін-т післядиплом. пед. освіти АПН України. – К., 2001. – 20 с.
10. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения / И.Я. Лернер. – М.: Педагогика, 1981. – 186 с.
11. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984. – 437 с.
12. Милерян Е.А. Психология формирования общетрудовых политехнических учений / Е.А. Милерян. – М.: Педагогика, 1973. – 229 с.
13. Петровский А.В. Введение в психологию: [учеб. пособие] / А.В. Петровский. – М.: Академия, 1995. – 496 с.
14. Равен Дж. Компетентность в современном обществе. Выявление, развитие и реализация / Дж. Равен. – М.: Когито-центр, 2002. – 400 с.
15. Розроблення освітніх програм. Методичні рекомендації / [В.М. Захарченко, В.І. Луговий, Ю.М. Рашкевич, Ж.В. Таланова] / за ред. В.Г. Кременя. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2014. – 120 с.
16. Степанов О.М. Основи психології і педагогіки: [посібник] / О.М. Степанов, М.М. Фіцула. – К.: Академвидав, 2003. – 504 с.
17. Краевский В.В. Теоретические основы процесса обучения в советской школе / В.В. Краевский, И.Я. Лернер. – М.: Педагогика, 1989. – 320 с.
18. Фіцула М.М. Педагогіка: [навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти] / М.М. Фіцула. – К.: Видавн. центр «Академія», 2002. – 528 с.
19. Харитоновна Е.В. Об определении понятий «компетентность» и «компетенция» / Е.В. Харитоновна // Успехи современного естествознания. – 2007. – № 3. – С. 67–68.
20. Хуторской А.В. Дидактическая эвристика. Теория и технология креативного обучения / А.В. Хуторской. – М.: Изд-во МГУ, 2003. – 416 с.
21. Ягупов В.В. Теорія і методика військового навчання: [монографія] / В.В. Ягупов. – К.: Тандем, 2000. – 380 с.
22. Hutmacher W. Key competencies for Europe / W. Hutmacher // Report of the Symposium Berne, Switzerland, March, 1996. Council for Cultural Cooperation (CDCC) // Secondary Education for Europe Strsburg, 1997.